

6. Рудич Ф. Політичний режим і народовладдя в Україні: тенденції становлення / Фелікс Рудич // Політ. менедж. – 2010. – Спец. вип. – С. 4–12.
7. Українське суспільство, 1992–2008: Соціологічний моніторинг / [ред. : В. Ворона, М. Шульга] ; Ін-т соціології НАН України. – К. : [б. в.], 2008. – 656 с.
8. Фісун О. Політичний режим в Україні у порівняльній перспективі / Олександр Фісун // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6) – С. 5–12.
9. D'Anieri P. Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics and Institutional Design / Paul D'Anieri. – NY ; London, 2007. – 299 p.
10. Democracy Index 2011 : Democracy under Stress [Electronic resource] : a report from the Economist Intelligence Unit. – Mode of access : <http://www.eiu.com>
11. Freedom in the World 2012 [Electronic resource] : Reports / Freedom House. – 2012. – Mode of access : <http://www.freedomhouse.org>
12. Walzer M. Political Action: The Problem of Dirty Hands / M. Walzer // War and Moral Responsibility / ed. by M. Cohen, Th. Nagel, Th. Scanlon. – Princeton ; NJ : Princeton University Press, 1974. – P. 62–82.

Статтю подано до редколегії
06.09.2012 р.

УДК 314.15:316.346.2-055.2:316.362

І. М. Петрова – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки

Фемінізація трудової міграції та її вплив на дисфункцію українських сімей мігрантів

Роботу виконано на кафедрі соціології та соціальної роботи ВНУ ім. Лесі Українки

У статті досліджено основні проблеми та соціальні наслідки міжнародної жіночої трудової міграції. Проаналізовано деформацію сімейних відносин у дистантних сім'ях. Запропоновано заходи зменшення ризиків від трудової міграції для дистантних сімей у справі виховання їхніх дітей та попередження явища «соціального сирітства».

Ключові слова: фемінізація трудової міграції, ризики трудової міграції, дистантна сім'я, дисфункція сімейних відносин, соціальне сирітство.

Петрова І. М. Феминизация женской трудовой миграции и её влияние на дисфункцию украинских семей мигрантов. В статье исследованы основные проблемы и социальные последствия международной женской трудовой миграции. Проанализирована деформация семейных отношений в дистантных семьях. Предложены средства уменьшения риска от трудовой миграции для дистантных семей в деле воспитания их детей и предупреждения явления «социального сиротства».

Ключевые слова: феминизация трудовой миграции, риски трудовой миграции, дистантная семья, дисфункция семейных отношений, социальное сиротство.

Petrova I. M. Feminization of Female Labor Migration and Her Influence on Disfunction Ukrainian Migration Families. This article studies the problems and social consequences of international female labor migration. He have analyzed the deformation of family relations in distant families and proposed measures to reduce the risks of labor migration for distant families in the education of their children and present the phenomenon of child abandonment («social orphanhood»)

Key words: feminization of labor migration, risks of labor migration, distant family, disfunction of family relations, social orphanhood.

Постановка наукової проблеми та її значення. Зростання масштабів трудової міграції населення України, нарощування її інтенсивності актуалізує вивчення процесів трудової міграції та її соціальних наслідків. Фемінізація стала однією з характерних рис сучасних міжнародних міграційних процесів. Гендерний фактор міжнародної трудової міграції вносить значні корективи в характер

та тенденції її протікання, зумовлює актуалізувати проблему трудової міграції жінок як годувальників сімей.

Проблему сімей трудових мігрантів або так званих дистантних сімей недостатньо висвітлено в науковій літературі. Комплексне дослідження цієї теми виникає у зв'язку з необхідністю вивчення соціальних наслідків трудових міграцій, їхнього впливу на функціонування української сім'ї в нових соціально-економічних умовах.

Мета дослідження – проаналізувати особливості жіночої трудової міграції та її впливу на деформацію сімейних відносин українських сімей мігрантів. **Завдання:** схарактеризувати соціальні наслідки міжнародної жіночої трудової міграції; проаналізувати деформацію сімейних відносин та процес соціалізації дітей у дистантних сім'ях.

Вклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Наше прагнення оцінити соціальні наслідки трудових міграцій ґрунтується на позитивістському підході, суть якого полягає в тому, що міграційна поведінка кожного окремого індивіда розглядається як результат індивідуального вибору, залежний від економічних чинників. Найважливішим мотивом міграційної поведінки позитивісти розглядають зацікавленість індивіда або сім'ї в поліпшенні свого становища, і насамперед у підвищенні доходів [8, 145].

Мережева гіпотеза теорії соціального капіталу (Ф. Х'юго, Е. Тайлор, Д. Массей) полягає у твердженні, що люди, які соціально пов'язані з поточними або минулими мігрантами, мають доступ до соціального капіталу, який значно збільшує вірогідність того, що самі вони стануть мігрантами. Мережеві зв'язки (набір міжособистісних зв'язків, які сполучають мігрантів, колишніх мігрантів і немігрантів між собою) збільшують вірогідність міграції, оскільки знижують вартість та ризик пересування і підвищують очікувану віддачу від міграції. Наявність зв'язку з тим, хто мігрував, збільшує соціальний капітал, який люди можуть використовувати для отримання доступу до фінансового капіталу, наприклад високих зарплат за кордоном [8, 125].

Вивчення ризиків із якісної точки зору дало змогу виокремити основні типи ризиків трудової міграції. Це ризики, пов'язані із працевлаштуванням, соціально-психологічні ризики та ризики порушення прав людини.

Причини трудової міграції носять майже виключно економічний характер. Серед основних внутрішніх чинників поширення трудової міграції громадян України за кордон відзначають низький рівень життя та високий рівень безробіття, фемінізацію бідності та міграції, гендерну дискримінацію, низький рівень обізнаності з проблеми, недостатній правовий захист, корупцію, психологічні фактори. Не дивно, що масове заробітчанство породило чимало негативних соціально-психологічних явищ: соціальне сирітство, деформацію сімейних стосунків.

Із початку 90-х років характер трудової міграції істотно змінився. Відбулася серйозна «фемінізація» міграційних потоків. Якщо говорити про українських трудових мігрантів, то українська трудова міграція має «жіноче обличчя».

Протягом останніх років відбулися серйозні зміни в уявленнях про роль і специфіку жіночої трудової міграції. Раніше традиційно вважалося, що жінки в міграційному плані виступають як «вторинні», «залежні» мігранти, які виїжджають услід за сім'єю або чоловіком. Сьогодні ситуація докорінно змінилась. Фемінізація міграції відображає зростаючу роль жінок у міждержавному переміщенні населення [6, 1]. Вона спричинена структурними змінами у світовій економіці – швидкому зростанню сфери послуг, що на сьогодні забезпечує до 2/3 робочих місць у світі. На сьогодні жінки представляють 49 % мігрантів [6, 1]. На 2010 р. жінки-мігранти перевищили кількість чоловіків-мігрантів у Європі (52,6 %), Північній і Південній Америці (50,1 %) та Океанії (51,2 %) [6, 1]. В окремих країнах, наприклад в Італії, за даними соціологічних досліджень, із кожних ста іммігрантів 90 становлять жінки [1, 3]. В Україні частка жінок-емігрантів складає 57,8 % [6, 2].

Основними факторами поширення жіночої міграції є:

1. Боротьба з бідністю, покращення умов життя, забезпечення дітей.
2. Зростання попиту на працю жінок на ринках послуг країн призначення.
3. Безробіття в країні походження.
4. Обмежені соціальні та економічні можливості в країнах походження.
5. Розширені можливості самореалізації висококваліфікованих жінок-мігрантів у країнах призначення.

6. Індивідуальні чинники: боротьба з обмеженням особистої свободи і дискримінацією, насилля в сім'ї, прагнення рівних із чоловіками можливостей, наявність осіб для управління залишеним домогосподарством у країні походження.

7. Пошук можливостей заміжжя за кордоном [6, 3].

У той час як чоловіки представляють більшість професіоналів у галузі науки та інформаційних технологій, жінки зосереджуються у сфері освітніх, соціальних послуг і охорони здоров'я. Більшість жінок займають вакансії прибиральниць, офіціанток, працюють у сфері розваг, інші активно займаються роздрібною торгівлею та працюють у працевлаштованих галузях промислового виробництва [6, 4]. Головним сектором працевлаштування жінок-мігрантів у світі залишається сфера домашнього господарства.

У зв'язку із цим виникає ряд проблем:

1. У країнах світу домашнє господарство є нерегульованим сектором ринку праці, оскільки не існує законів і стандартів праці в цій сфері. У більшості країн Європи не визначені квоти для працівників домашнього господарства, що сприяє нелегальному статусу працівників-мігрантів. Праця в домашньому господарстві часто передбачає понаднормові робочі години, жорстоке поводження роботодавця, несприятливі умови праці, відсутність соціального захисту і доступу до послуг охорони здоров'я тощо. Усе це призводить до втрати людського потенціалу жінок-мігрантів.

2. Поширеною проблемою серед жіночої міграції є феномен «втрати мізків» (brain waste). Більшість жінок, що працювали на батьківщині в галузі виробництва, медицини й освіти, змінили свої професії, але через відсутність можливостей гідного матеріального забезпечення в країнах походження зважилися на знецінення своїх кваліфікацій, займаючися некваліфікованою працею.

3. Як наслідок специфіки сфер зайнятості, жінки-мігранти часто потрапляють у неформальні, тіньові сегменти ринку праці, працюють у важких умовах, наражаються на ризик трудової і сексуальної експлуатації. Вони часто стають жертвами торгівлі людьми і різного виду експлуатації, що призводить до зниження їх людського потенціалу [6, 3].

Фемінізація міграційних потоків спричинила серйозні проблеми.

За кордон для роботи виїжджає більшість жінок без сімей або чоловіків. З'явився навіть спеціальний термін для позначення подібних жінок-мігрантів – «unattached migrants» (самостійні, «не прикріплені» до чоловіків і сімей мігранти). Позитивний вплив міграції для накопичення людського капіталу знижують також такі її негативні соціально-психологічні наслідки, як руйнування сімей, пияцтво. Чоловіки ж у таких родинах страждають через приниження, неможливість власної самореалізації, відсутність зобов'язань.

З одного боку, велика кількість жінок, які не працевлаштовані на батьківщині або мають низькооплачувану роботу, отримали можливість забезпечувати себе і свої сім'ї. З іншого боку, сама специфіка роботи, якою займаються в Європі жінки-мігранти, – це праця «другого сорту», досить не престижна, низькооплачувана, на відміну від праці чоловіків. Саме тому жіноча трудова міграція – це загалом сфера серйозного соціального ризику. Подібна праця погано піддається регламентації в контрактах, носить індивідуальний характер, нерідко призводить до порушення прав працюючих.

Наслідком жіночої міграції є трансформація гендерних ролей, традиційних сімейних стосунків. Жінка-мігрантка кардинально змінюється і завдяки набутому досвіду, і усвідомленню своєї ролі годувальниці. Вона більше не погоджується займати в сім'ї таке ж місце, як і до міграції. Однак інші члени родини не завжди готові це сприйняти, а це може виявитися для стосунків руйнівним. Психологи вказують на маскулінізацію жінок під впливом міграції, девальвацію сімейних стосунків, знецінення чоловіків [4, 131]. За таких умов жінкам-мігранткам набагато важче адаптуватися не за кордоном, а на батьківщині після повернення, де позитивні зміни в напрямку поліпшення умов для самореалізації жінок відбуваються вкрай повільно.

Нині науковців турбує проблема розладу соціально-адаптивних функцій та втрати власної ідентичності жінок, які через різні обставини змушені повертатися на батьківщину. Саме на цій, недостатньо дослідженій проблематиці, сфокусована наша стаття.

Психологи і психотерапевти, які працюють над дослідженням так званого «італійського синдрому» (А. Кисельов, С. Файфріч, П. Щерб'як, Н. Долішня, С. Мироненко, В. Рослюк, Н. Самсонова, І. Пришляк) відмітили ряд закономірностей. Передовсім ідеться про різноманітність негативних психологічних симптомів, спричинених утратою соціально-адаптивних механізмів, які викликані

перебуванням за кордоном як трудовий мігрант та поверненням вимушеним чи добровільним додому – від розладів маячного характеру до важких форм депресій. Отож, усі пацієнтки, як виявилось в процесі професійних консультацій, уже мали якісь психологічні проблеми у власних сім'ях ще перед виїздом. Часто мотивом еміграції була не стільки потреба заробітку, як намагання вирішити в такий спосіб внутрішні і родинні конфлікти. Фатальним стає подвійний вихід зі спілкування – за кордоном було проблематично задовольнити свої людські потреби в спілкуванні, в Україні виникало відчуження від родини, котре виявлялося передовсім у втраті справжніх контактів. У залишених родин, які вони фінансово підтримували, жінки відчували, що переставали бути по-справжньому своїми, а це має значні наслідки для сімейних стосунків та виховання дітей [5, 45].

На сучасному етапі розвитку українського суспільства помітно активізувалася увага до проблеми існування нового соціального феномену в нашій країні – дистантних сімей трудових мігрантів. Ф. Мустаєва визначає дистантну сім'ю такою, у якій життєдіяльність кожного з подружжя через специфіку їхньої професії в більшості випадків проходить окремо [9, 283]. І. М. Трубавіна визначає дистантну сім'ю як таку, члени якої перебувають на відстані один від одного з різних причин; останнім часом до таких сімей почали відносити і сім'ї заробітчанин [9, 283]. До цієї категорії, за Я. М. Раєвською, належать сім'ї трудових мігрантів – заробітчанин, які працюють за кордоном і умовно поділені на декілька категорій:

1) сім'ї, у яких один із батьків перебуває на заробітках за межами України впродовж року: неповна (материнська або батьківська), зовні благополучна (контроль із боку батьків за успішністю та поведінкою має односторонній характер, відсутня єдність вимог до дитини);

2) сім'ї, у яких батьки (обидва) перебувають на заробітках за межами України впродовж року: тимчасово проблемна (наявність незначних тимчасових проблем, таких як малозабезпеченість), дисфункційна (нестабільність та неузгодженість у формуванні внутрішньо сімейних соціокультурних норм і традицій);

3) сім'ї, у яких один із батьків перебуває на заробітках за межами України впродовж одного–трьох років: неповна (материнська або батьківська), ретрофлексуюча (має непроникні зовнішні і, водночас, прозорі індивідуальні межі. При виникненні неконструктивної внутрісімейної взаємодії проблеми сім'ї не лише не вирішуються (через відсутність контактів), а й загострюються, спричиняючи психосоматичні захворювання в членів сім'ї);

4) сім'ї, у яких батьки (обидва) перебувають на заробітках за межами України впродовж одного–трьох років: неблагополучна, конфліктна (суперечності породжують сильні й тривалі негативні емоції; властиве почуття незахищеності, емоційного дискомфорту);

5) сім'ї, у яких один із батьків перебуває на заробітках за межами України тривалий час (більше трьох років): неповна (материнська або батьківська), дезорганізована (у зв'язку з відсутністю належної взаємодії існує велика небезпека асоціальної поведінки членів сім'ї, чи розпаду сім'ї), неблагополучна (напруженість міжособистісних стосунків, емоційний дискомфорт);

6) сім'ї, у яких батьки (обидва) перебувають на заробітках за межами України тривалий час (більше трьох років): кризова (потреби та інтереси членів сім'ї, що стосуються найважливіших сфер життєдіяльності, зіштовхуються особливо різко), псевдофункційна (члени сім'ї виявляють ознаки схильності до дезадаптивних моделей поведінки) [9, 284].

Отже, під дистантною сім'єю ми розуміємо таку сім'ю, яка характеризується особливими умовами сімейного життя, пов'язаного з перебуванням одного (чи обох) батьків за межами країни. Особливостями дистантної сім'ї є: роздільне проживання членів сім'ї; відокремлення місця праці від домівки; зміна ціннісних орієнтацій; порушення сімейної рівноваги; розпад сімейних зв'язків.

Однією з причин утворення дистантних сімей є соціально-економічна. Наступною причиною утворення дистантних сімей є соціально-психологічна, яка детермінується міжособистісними відносинами в сім'ї, у тому числі конфліктами в сім'ях, між родичами і знайомими [9, 282]. Ще одна причина окресленої проблеми проявляється в тому, що переважно неповнолітні діти з таких сімей залишаються на бабусь, дідусів, родичів, а інколи і просто на друзів чи старших дітей [7, 31].

Згідно з Е. Дюркгеймом, міграції населення чинять вплив на тривалі соціальні трансформації, які відбуваються в спільнотах людей і, отже, виконують стійкі, соціально значущі функції або викликають дисфункціональні стани. Дистантна сім'я, як уже було зазначено, – це сім'я, для якої характерним є дисфункціональність.

Основними ознаками паталогічної дистантної сім'ї є невиконання членами подружжя своїх родинних обов'язків, небажання працювати, прагнення жити за рахунок інших; зовнішнє благополуччя за умов психологічного сирітства дітей і відчуженості подружжя, превалювання матеріальних цінностей та погоня за ними всупереч усяким моральним принципам; фрустрація та депривація членів подружжя, критичний стан крайнього відчаю, безпорадності в разі безробіття, нереалізованості, матеріальної незабезпеченості; безпорадність старшого покоління у вихованні підлітків чи педагогічно занедбаних дітей в умовах тривалої відсутності одного чи двох із батьків; подружні зради, атмосфера обману; небажання та невміння організувати змістовне дозвілля, здоровий і корисний відпочинок [2, 57–58].

У результаті трудових міграційних поїздок на недостатньому рівні реалізується відновлювана функція сім'ї. Трудова міграція знижує рівень народжуваності. Члени родини роками не бачать один одного, тому сім'ї трудових мігрантів часто розпадаються або продовжують своє існування лише на формальному рівні. Досить красномовними є дані щодо шлюбного стану жінок-мігранток. Так, питома вага розлучених серед них утричі переважає цей показник серед чоловіків, а вдів – у чотири рази. До того ж серед мігранток частка розлучених удвічі більша, ніж серед жіночого населення країни в цілому (11 %) [3, 12].

Складною сімейною проблемою, яка переростає в соціальну, є виховання дітей мігрантів. Як наслідок, Україна стикається з новим видом соціального сирітства, необхідністю брати під державну опіку частину дітей із дистантних сімей. Виховна функція сім'ї найбільше страждає в дистантних сім'ях. Однією з основних проблем, пов'язаних із трудовою міграцією, є розрив родинних стосунків, у результаті чого діти залишаються без батьківського піклування протягом кількох років. У дистантних сім'ях спостерігається зміна системи стосунків між батьками і дітьми, відбувається відчуження дітей від батьків у зв'язку з утратою постійних контактів, відносини набувають формальний характер, пріоритет віддається економічним взаємовідносинам. У більшості цих сімей відбувається формалізація відносин між батьком (матір'ю) і дитиною, або навіть психічне насилля над дитиною, що проявляється в постійному залякуванні, приниженні, порушенні довіри. Батько чи мати, які залишилися з дітьми в Україні, за відсутності емоційного контакту морально деградує, уживають алкоголь, наркотики, занедбують домашнє господарство або перекладають його ведення на дитину, що призводить до непорозуміння в родині.

За відсутності одного з батьків дитина залишається без прикладу певної гендерної ролі та поведінки. Намагання батька навчити хлопчика бути чоловіком, перебуваючи при цьому на відстані, є неефективним, оскільки мати намагається виконувати його роль. Те саме відбувається в разі відсутності матері й при вихованні дівчинки батьком. Природно, дитина потребує тісного емоційного контакту з батьками, відсутність якого створює незадоволеність життєво важливої потреби в любові, а це обертається в поведінці дитини агресивністю, роздратованістю, стурбованістю, симптомами боязливості і тривожності [9, 287].

Небезпечними наслідками трудової міграції є поширення споживацьких настроїв серед молоді, яка, через надіслані батьками гроші, втрачає мотивацію до навчання та роботи. Внаслідок цього утворюється своєрідна і доволі чисельна каста утриманців – молодих працездатних людей, які, однак, вважають за краще жити за надіслані їм батьками кошти. Домінантним мотивом у виборі професії є мотив матеріального достатку.

Поширеною серед підлітків стає гебоїдна поведінка, що характеризується інфантильним егоцентризмом, надмірним прагненням до самоствердження з грубою опозицією до оточуючих, повним ігноруванням моральних норм і цінностей, схильністю до агресії, насильства, безвідповідальністю.

Саме тому дистантна сім'я розглядається науковцями як сім'я з дефектами виховання. Виховні можливості такої сім'ї досить обмежені. Викликає тривогу і той факт, що за останні роки багато дистантних повних сімей набули нового статусу – тобто перейшли в категорію неповної або/і неблагополучної [6, 5].

Діти, за відсутності матерів, мають більше проблем із навчанням, слабку соціальну пристосованість, порушення психологічного розвитку, здоров'я, страждають від розумових та психічних розладів, зазнають дискримінації в школі і перебувають у маргіналізованому стані в суспільстві [6, 5].

Про загрозливість ситуації, що склалася в середовищі дистантних сімей сучасних українських заробітчан, свідчить і те, що багато дітей із цих сімей через бездоглядність і занедбаність передано в

школи-інтернати та дитячі будинки, а деякі з них, залишившись без піклування батьків, поповнюють ряди «дітей вулиці». Ситуацію, у якій опиняються діти трудових імігрантів, можна позначити поняттям «психологічне сирітство».

Через відсутність батьків у них виникають додаткові проблеми: переживання за батьків, неспокій, самотність, страх, надмірні намагання самоствердитися. Нерідко це проявляється в девіантній поведінці, у конфліктах.

Зміни відбуваються і в навчанні дітей, і у ставленні їх до навчання, що, зокрема, проявляється в тенденції «непорозуміння з учителями». Перешкоди у процесі навчання дітей проявляються не відразу, їх із часом стає більше. Отож, очевидно, багато перешкод під час навчання дітей заробітчан є однією з умов відмови деяких матерів від праці за кордоном.

Становище жінок-заробітчан відображається і на психічному здоров'ї їхніх залишених в Україні дітей та чоловіків. Діти трудових мігрантів часто не можуть ідентифікувати себе, також переживають розлади соціально-адаптивних функцій та емоційний дефіцит.

Одним зі шляхів скорочення масштабів і подолання негативних наслідків жіночих трудових міграцій є розроблення та впровадження цільових програм для повернення мігрантів, яке б передбачало можливість легалізації зароблених коштів в Україні. Особливу увагу слід спрямувати на надання кваліфікованої допомоги сім'ям трудових мігрантів у формі психолого-педагогічного консультування, що сприятиме усвідомленню і розв'язанню актуальних ситуацій та проблем сімейних відносин, питань розвитку й вихованню дитини.

Висновки. У результаті трудової міграції колосальної руйнації зазнав такий соціальний інститут, як сім'я. Фемінізація трудової міграції вплинула на стабільність і виховну здатність української сім'ї. Новим соціальним феноменом сучасності можна вважати появу в Україні дистантних сімей трудових мігрантів, які знаходяться на заробітках за кордоном. Дистантна сім'я – це сім'я, для якої характерним є дисфункціональність. Основні функції сімей мігрантів виконуються на недостатньому рівні або не виконуються взагалі. А, отже, можна говорити про загалом негативний вплив жіночої трудової міграції та трудових міграційних процесів на розвиток і функціонування дистантних сімей. Водночас і досі бракує досліджень та практично-методологічних напрацювань, у яких висвітлювалися б соціальні та психологічні проблеми і наслідки багатьох негативних аспектів явища жіночої трудової міграції.

Список використаної літератури

1. Акімов Д. Arrivederci Ucraina?.. Buon Giorno Italia... [Електронний ресурс] / Д. Акімов // Атлантична панорама. – 2009. – № 6 (25). – Режим доступу : <http://www.atp.mil.gov.ua/number/25/282.htm>
2. Биленчук П. Д. Транснациональная преступность: состояние и трансформация : учеб. пособие [Текст] / П. Д. Биленчук, С. Е. Еркенев, А. В. Кофанов ; под ред. акад. П. Д. Биленчука. – Киев : [б. и.], 2003. – 272 с.
3. Герасименко Г. В. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України / Г. В. Герасименко, О. В. Позняк [Текст] // Демографія та соціальна економіка. – 2006. – № 1. – С. 51.
4. Головіна Н. М. Соціально-психологічні аспекти трудової міграції в Україні [Текст] / Н. М. Головіна, О. С. Головіна // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : зб. матеріалів. – К. : НІПМБ, 2007. – С. 131.
5. Зовнішня трудова міграція населення України [Текст] / Державний комітет статистики України, Український центр соціальних реформ. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 568 с.
6. Курій Л. О. Фемінізація міжнародної трудової міграції і проблема збереження людського потенціалу [Електронний ресурс] / Л. О. Курій. – Режим доступу : mev-hnu.at.ua/load/mizhnarodna_naukovo_praktichna_internet_konferencija/5_mekhanizm_efektivnogo_upravlinnja_pe
7. Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування [Електронний ресурс] / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 40 с. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua>
8. Методология и методы изучения миграционных процессов : междисциплинар. учеб. пособие [Текст] / под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М. : Центр миграцион. исслед., 2007. – 370 с.
9. Раєвська Я. М. Феномен дистантної сім'ї та її вплив на особистість підлітка [Текст] / Я. М. Раєвська // Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. / КПУ ім. І. Огієнка ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – 2011. – Вип. 13. – С. 280–290.

Статтю подано до редколегії
17.08.2012 р.